

4. Ваврик В. Карпатороссы в Корниловском походе и Добровольческой армии / В. Ваврик. – Львов, 1923. – 43 с.
5. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) / В. Верстюк. – К.: “Наукова думка”, 1991. – 368 с.
6. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / Володимир Волковинський. – К., 1994. – 256 с.
7. Коммунисты среди партизан (Отчет Екатеринославского Губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 89 – 98.
8. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. Документы и материалы / [ред.: В. Данилов, Т. Шанин]. – М.: РОССПЭН, 2006. – 1000 с.
9. Російський Державний Військовий Архів (РДВА). – Ф. 198. – Оп. 5. – Спр. 45. – 113 арк.
10. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 13. – 346 арк.
11. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 15. – 514 арк.
12. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 16. – 435 арк.
13. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 25. – 210 арк.
14. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 35. – 342 арк.
15. РДВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Спр. 138. – 344 арк.
16. РДВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Спр. 178. – 289 арк.
17. РДВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Спр. 179. – 190 арк.
18. Савченко В. Махно / В. Савченко. – Х.: “Фоліо”, 2005. – 415 с.
19. Симферопольский Офицерский полк 1918 – 1920. Страница к истории Белого Движения на Юге России / [сост.: В. Альмендингер]. – Лос-Анжелес, 1962. – 44 с.
20. Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) / Я. Слащов // Военный вестник. – 1922. – № 9-10. – С. 38 – 43.
21. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління (ЦДАВО) України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – 326 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Наукові інтереси: українські національно-визвольні змагання 1917 – 1921 рр.

РАДЯНСЬКЕ АНТИРОБІТНИЧЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЧАСІВ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”

Роман КРАЙНІК (м. Миколаїв)

Аналізуються основи радянського законодавства, спрямованого проти працівників промисловості та залізниць України в 1937–1938 рр.

Ключові слова: закон, Кримінальний Кодекс, постанова, терор, чистки.

Analyses bases of soviet legislation are directed against the workers of industry and railways of Ukraine in 1937–1938 pp.

Key words: law, Criminal Code, decision, terror, cleaning.

Масові сталінські репресії 1937–1938 рр. є апогеєм стійкої тенденції терору. Саме в цей час “компетентними” органами широко

започатковувалася практика застосування нечуваного за масштабами насильства, що досягла абсурду й отримала страшну назву “Великий терор”, яку не можна назвати літературним перебільшенням, всебічно аналізуючи антинародну діяльність сталінського режиму.

Після розпаду Радянського Союзу та з демократизацією суспільно-політичного життя, вітчизняні науковці отримали змогу досліджувати терор, зосереджуючи увагу безпосередньо на правдивих фактах репресивної діяльності радянської влади.

Загальний аналіз репресивного законодавства був зроблений 1997 р. Науковцями здійснена спроба глибоко проаналізувати нормативні акти пов’язані з репресіями та реабілітацією засуджених [1]. 2000 р. побачила світ монографія М. М. Шитюка [2], де ґрунтовно розглядається репресивне законодавство. Юридична база терору часів сталінізму аналізується і в іншій публікації науковця [3].

У публікаціях дослідників репресивно-каральне законодавство здебільшого аналізується в контексті загальної картини терору. Метою цього дослідження є характеристика юридичної бази репресій, спрямованих проти українських робітників і технічної інтелігенції в роки “Великого терору”, бо вони залишалися об’єктами посиленої уваги правоохоронних органів за часів сталінізму.

Відповідно до тенденції постійного нарощення терору, невпинно змінювалися основи репресивного законодавства, спрямованого проти працівників промисловості й залізничного транспорту.

У зазначений період правова база терору доповнюється спеціальним положенням, за яким розпочинається процес своєрідного “закріпачення” робітників. Промисловці позбавлялися права самочинно залишати попереднє місце роботи, “втеча” з підприємств каралася позбавленням волі від двох до чотирьох місяців. Такий проступок, як прогул, ставав приводом для засудження до виправно-трудоих робіт на строк до шести місяців за місцем роботи з утриманням 25% заробітної плати. Виробництво бракованої, некомплектної продукції прирівнювалося до шкідництва й жорстко каралося владними органами [4, с. 26].

Прикладом неприхованого наступу режиму на промисловців стала постанова Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) і Ради Народних Комісарів (РНК) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) від 2 грудня 1937 р., яка внесла суттєві зміни до загальної частини Кримінального Кодексу (КК) УРСР. Уводилося покарання у вигляді позбавлення волі до 25 років, яке застосовувалося за трьома статтями розділу “Контрреволюційні злочини” цього Кодексу: шпигунство, шкідництво та диверсійні акти [5, с. 10].

Довгострокові терміни позбавлення волі поряд з „найвищою мірою соціального захисту” стали грізною репресивною зброєю тоталітарної влади.

Одним з найбільш поширених та “дієвих” методів антинародної боротьби залишався пошук “злісних контрреволюціонерів” через масові чистки в промисловості й на залізницях південноукраїнського регіону.

Широкомасштабний “комуністичний штурм” різко посилювався після призначення Єжова наркомом внутрішніх справ, який відразу ж узявся за посилення заходів насильства проти суспільства. Завзятіше розгорталася масова кампанія пошуку “ворогів народу”. Розуміючи прагнення керівництва тоталітарної держави посилювати терор, влада на місцях відверто вимагала негайного виходу з партії та усунення із посад тих промисловців, які бодай підозрювалися в підготовці контрреволюції. Партійці в авральному порядку вишукували шкідників там, де їх не було, зовсім не переймаючись доведенням вини переважної більшості підозрюваних. Практика перегляду справ раніше засуджених зводила сталінське свавілля до повного абсурду, коли безневинним людям, які відбували покарання, безпідставно збільшували строки ув’язнення.

Ускладнювалося становище трудящих тим, що, починаючи з 1937 р., розпочалася масова шпигуноманія. У зв’язку з цим, до числа “підозрілих” спецслужби відносили значну частину робітників і технічної інтелігенції.

Поштовхом до розгортання масових безчинств на національному підґрунті став директивний лист наркома внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) М. Єжова “Про терористичну, диверсійну та шпигунську діяльність німецьких троцькістів, що проводиться гестапо на території СРСР” від 14 лютого 1937 р. [6, арк. 195]. У документі повідомлялося: головною вадою оперативної чекістської роботи є оборонна тактика війни з троцькістами, яка зводиться до ліквідації з великим запізненням терористичних груп. Єжов наказав перевірити архівні матеріали та заарештувати тих контрреволюціонерів, які залишалися не репресованими.

1937 р. за раніше відпрацьованою “дієвою” методикою викривалися небезпечні для радянської влади “шкідницькі кубла”, які зосереджувалися в промисловості й залізничному транспорті й нібито активно вели антирадянську боротьбу проти існуючого режиму.

Незважаючи на шалений темп репресій, нагніталася істерія серед керівництва тоталітарної держави щодо незадовільного пошуку замаскованих “ворогів народу”. У зв’язку з численними “викривальними” матеріалами, які буцімто свідчили про збільшувану ворожу активність виключених із компартії та їхню організацію боротьби проти радянського ладу на підприємствах, прийнятий циркуляр наркома внутрішніх справ СРСР Єжова від 26 червня 1937 р., за яким наказувалося приступити до

ретельного вивчення поведінки виключених із лав партії і створити широку агентурну мережу з розрахунком швидкої та повної ліквідації всіх досі не виявлених контрреволюційних формувань серед виключених із компартії [7, арк.162–163]. В іншій репресивній директиві І. Леплевського, адресованої начальникам обласних управлінь Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС) УРСР про виконання наказу НКВС СРСР № 00447 від 25 серпня 1937 р., наголошувалося: у правоохоронних органів недостатньо оперативної інформації про реакцію працівників промисловості, транспорту на арешти троцькістських шпигунів, шкідників, куркулів, націоналістів та інших ворожих елементів, оскільки начальники облуправлінь “мляво” передають матеріали на основі агентурних доносів з промисловості й залізниць [8, арк. 111–113].

Зі змісту документа передбачалося встановлення стеження не тільки за настроями робітників, які стали свідками антигуманних розправ над “ворогами народу”, а й до планомірного посилення репресій, залякувань для повного контролю над політичним життям. Спецслужбам агентурні дані стали життєво необхідними для збільшення безчинств там, де начебто недостатньо “викривалися” шкідники.

Залишаючись незадоволеним “низькими” темпами та масштабами арештів, керівництво НКВС, підганяючи підлеглих до завзятішого “викриття” контрреволюціонерів, і надалі видавало нові антинародні директиви.

Важливе місце в здійсненні насильства відіграють органи позасудового переслідування: особливі наради, двійки та трійки, які безконтрольно застосовували репресії в усіх сферах суспільно-політичного життя [9, с. 53].

Додавалося повноважень органам позасудового переслідування черговою інструкцією НКВС, у якій зазначалося: рішення трійки при відсутності заперечень прокурора виконується негайно, також вилучення “шкідницького та декласованого елемента” необхідно проводити щоденно [10, арк. 114].

“Значущою” репресивною директивою став наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00606 “Про створення Особливих трійок для розгляду справ на осіб, заарештованих за попереднім розпорядженням НКВС СРСР № 00485” від 17 вересня 1938 р., у якому зазначалася необхідність з метою швидкого розгляду слідчих справ утворити при управліннях НКВС Особливі трійки, на які покласти розгляд справ контрреволюціонерів [11, арк. 145]. До складу новостворених органів терору повинні входити: перший секретар обкому, начальник відповідного управління НКВС та прокурор області або республіки. В Україні Особливі трійки створювалися по областях. Нарком внутрішніх справ наголошував, що термін слідства не має перебільшувати двох місяців, а рішення Особливих трійок про звинувачених за першою категорією треба виконувати негайно

[12, арк. 146–147]. Однак, в іншому циркулярі заступника наркома внутрішніх справ СРСР № 189 щодо порядку застосування репресій від 21 вересня 1938 р. роз'яснювалося: Особливі трійки не можуть виносити вироків з кримінальних справ інженерів [13, арк. 84–86].

Політика “червоного терору” поширювалася через спеціальну інструкцію трійкам НКВС з розгляду справ про кримінальних, декласованих елементів та злісних порушників положення про паспорти, де повідомлялося: для розгляду такого роду справ необхідно створювати трійки, до складу яких повинен входити народний комісар союзної республіки або його заступник, начальник управління міліції та начальник відповідного відділу, чия справа розбирається. При цьому участь прокурора в засіданні трійки обов'язкова [14, арк. 111].

До компетенції органів позасудового переслідування належали справи крадіїв-рецидивістів, які начебто “прикривалися” роботою в промисловості. Розглядалися трійками справи порушників паспортного режиму, тобто тих осіб, які відмовлялися добровільно виїжджати з певної місцевості, проживати в якій їм суворо заборонялося [15, арк. 112].

Згубність та абсурдність розпоряджень керівництва НКВС про арешти дружин та дітей „ворогів народу” призвели до репресій проти невинних людей. Тому йдучи на „поступки”, нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав наказ № 00689, який змінював попереднє розпорядження НКВС СРСР № 00486 “Про порядок здійснення репресій проти дружин зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів” [16, арк. 162]. Передбачалося вживати необхідні заходи до посилення агентурного висвітлення настроїв, поведінки, зв'язків дружин та інших членів сімей ворогів народу. Агентурна мережа повинна охоплювати дружин активних і злісних контрреволюціонерів.

Репресивним нововведенням наказу є те, що пункт 36 про обов'язковість арештів дружин “антирадянських елементів” разом із чоловіками відмінявся. Однак, основна процедура порядку арештів дружин “ворогів народу” залишалася без змін [17, арк. 162–162 зв.].

З метою деякого обмеження свавілля каральних органів у постанові РНК СРСР від 1 грудня 1938 р. роз'яснювалося, що арешти директорів та заступників керівників промислових підприємств повинні відбуватися тільки за згодою відповідних народних комісарів СРСР або союзних республік [18, арк. 158]. У документі наголошувалося: за справами про злочини на залізничному та водному транспорті санкції на арешти повинні даватися дільничними, або дорожніми прокурорами [19, арк. 159].

Заслуговує на увагу те, що в репресивному акті Л. Берії про порядок доповіді справ, надісланих до Особливої Наради НКВС з особливих та дорожньо-транспортних відділів НКВС? повідомлялося: матеріали, які направляються на Спеціальну нараду НКВС, повинні повідомлятися

особисто начальникам НКВС округів, армій, флотів, цим самим доводячи особливу значущість терору для керівництва партії [20, арк. 93].

Будь-яка країна застосовує державний примус до тих, хто не дотримується законодавства або посягає на державну безпеку. Однак, такий контроль лише тоді ефективний, коли методика, форми та напрями діяльності правоохоронців повністю відповідають загальноприйнятим людським нормам, задекларованим Конституцією правам і свободам громадян.

Укінці 1937–1938 рр. остаточно формуються та утверджуються основи репресивної юриспруденції. Стійка тенденція посилення злочинної діяльності партії характеризується введенням нових антидемократичних норм до офіційного радянського законодавства, що уможливило втягати робітників із в'язнями, а весь технологічний процес виробництва нагадував “роботу” в таборах.

Тоталітарне законодавство характеризувалося не лише юридичним обґрунтуванням репресивних заходів, а й грубим порушенням основних прав людини, за яким все робітництво штучно обмежувалося у свободах та не мало жодних політичних прав.

У 1937–1938 рр. правова база СРСР остаточно перетворилася на основну частину складного репресивного механізму, який обслуговував партійну верхівку. Кримінальне законодавство держави остаточно закріплювало антидемократичні судові норми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Реабілітація репресованих: Законодавство і судова практика / [уклад. Маляренко В.Т., Овчинніков Є. І.; під ред. В. Т. Маляренко]. – К. : Юрінком, 1997. – 461 с.
2. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття / Микола Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 532 с.
3. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128 – 142.
4. Вилцан М. А. Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР / М. А. Вилцан, В. І. Микора, А. О. Тиморін // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 21 – 32.
5. Вашкевич В. М. Політико-правові засади масових політичних репресій в Україні у 20-х–на початку 50-х років // Гіркий полин історії / В. Вашкевич, П. Фіров. – Миколаїв : Реабілітовані історією, 2003. – С. 3 – 13.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 9. – Спр. 616.
7. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 619.
8. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30 (1951 р.). – Спр. 147.
9. Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося / І. Б. Усенко // Комуніст України. – 1990. – № 2. – С. 43 – 53.
10. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 617.
11. Там само.
12. Там само.
13. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 619.

14. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 617/
15. Там само.
16. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 672.
17. Там само.
18. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 8.
19. Там само.
20. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 619.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крайнік Роман Миколайович – викладач Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історія України радянської доби.

ОФОРМЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ ЖІНКИ ЗА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИМ ПРАВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Світлана ПОЛЯРУШ (м. Кіровоград)

Стаття присвячена правовому становищу жінки за шлюбно-сімейним правом Київської Русі.

Ключові слова: правовий статус жінки, шлюбно-сімейні відносини, Київська Русь, давньоруське право.

The article is devoted to the legal status women in family law during the period of Kyivan Rus.

Key words: Legal status of a woman, matrimonial relations, Kyiv Rus, Old Russian law.

Сучасний правовий статус жінки в шлюбно-сімейних відносинах в Україні ґрунтується на глибокому історичному корінні. Оформлення державними органами зазначеної правової категорії відбувалося на фоні складних політичних процесів і постійного змагання західної і східної традицій права в Київській Русі. Стаття має на меті проаналізувати валив звичаєвого права та зазначених вище традицій на формування правового становища жінки у шлюбно-сімейних стосунках Давньоруської держави.

Процес становлення давньоруського права традиційно вчені юристи й історики (М.В.Гримич [1], О.П.Івановська [3], А.С.Чайковський [4], Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova [8]) поділяють на декілька періодів. Критерієм поділу є або встановлення єдиної князівської влади над двома історичними центрами Київської Русі, або введення християнства. Так, О. Івановська виділяє два етапи: до IX ст. – докняжий етап, що характеризувався відсутністю єдиної централізованої влади київського князя, пануванням місцевих та племінних звичаїв, другий – середина IX – друга половина XIV ст. – земсько-князівський етап, коли відбувається заміна звичаєвих норм писаними. Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova теж називають два періоди: VI – середина IX ст. – перехід від каузального (причинного) права до звичаєвого; друга половина IX–X ст. – перехід від